

Unes hipòtesis per a la prehistòria dels hisendats gironins

A partir del segle XIII, amb la institucionalització de la intervenció notarial, podem seguir, amb una base documental continuada, el procés històric dels orígens dels hisendats. Certament, però, que ho fem amb enormes precaucions, derivades de la incipient investigació i del gran nombre de fons arxivístics, públics i privats, que resten inèdits. No obstant això, volem plantejar, a partir de l'estudi d'uns casos, necessàriament i obligada a títol d'hipòtesi, les pautes de la formació dels hisendats, la cronologia seguida durant aquest procés i apuntar els mecanismes interns (a la família, al patrimoni i a la comunitat pagesa) i externs que ha acabat per configurar els hisendats com a grup dominant a la societat gironina del segle XIX.

En els orígens

Les primeres referències documentals sobre la seva condició ens informen del seu estatus d'*homes propis i solius* al qual més endavant es pot afegir el d'*amansats* o *afocats*. Les entrades en servitud i les confessions en què es reconeix aquesta condició sovintegen, en el XIII, el XIV i el XV i, amb posterioritat a 1486, durant tota l'època moderna, al final del XVIII i entrat el XIX. Els Pasqual de Lladó reconeixen ser homes propis del priorat de Santa Maria de Lladó el 1306; els Brascó de Borrassà confessen la seva condició a l'Almoina del Pa de la Seu de Girona, per primera vegada, el 1320 (confessió que repeteixen en capbreus de 1412, 1439,

Pere Gifre i Ribas

1526, 1603 i 1784); Pere Viader de Cervià reconeix la seva condició a la Pabordia del mes de gener de la Seu gironina el 1360; els diferents possessors del mas Batlle de Palau-borrell reconeixen la seva condició d'home propi de l'Almoina del Pa el 1319 i el 1418 (el 1598, la reconeix Antoni Briolf, pagès de Viladamat; el 1682, Maria Puig del port de l'Escala; el 1755, Francesc Sastre i Clement, pagès del port de l'Escala; el 1755, Francesc Sastre i Clement, pagès de l'Escala, familiar del Sant Ofici, habitant a Figueres) (1); o la comunitat sencera de Vilajoan que reconeix la seva condició a Caterina, muller del cavaller Lluís de Conesa, el 1482 (el 1566 el reconeixement és a Galcerán de Rocabruna) (2). Canvien els «senyors útils» i també els senyors eminents, però la condició de servitud dels que detenen el domini útil persisteix. D'altra banda, encara que no és massa freqüent, aquests mateixos pagesos de mas poden ser «senyors» d'homes propis i reclamar el corresponent homenatge, tal com fan els pagesos del mas Costa de Crespià que, el 1417, reconeixen tenir-lo per Margarida Llanvera de Lladó, de qui es confessen homes propis (3).

A partir de 1348, amb l'accentuació del procés de diferenciació pagès, fenomen que tot just coneixem per

alguns treballs com el de J. Portella, A. Ll. Sanz, T. Brugada per la Vall d'Aro (4) i el de S. Soler per Vilajoan, aquests mateixos pagesos augmenten el domini útil amb la incorporació de masos rònecs. No sabem, però, quines han estat les estratègies utilitzades per afrontar la crisi, ni tampoc les modalitats de l'aglevament (¿Apropiacions de terres i masos rònecs sense consentiment senyorial? ¿Establiments senyorials «per falta de tenelors» com l'efectuat per l'Almoina del Pa el 1493 del mas Maçot de Borrassà als Brascó?), ni tampoc disposem de mostres significatives que els permetin d'identificar com a grup. Si aquesta hipòtesi de l'ampliació del mas és vàlida, explicaria, en bona mesura, perquè una part important dels pagesos del bisbat de Girona optaren per la via moderada al llarg del conflicte pagès de les acaballes de l'edat mitjana; si més no, així ho sembla indicar la nòmina dels pagesos que obtingueren el diploma de privilegi militar de mans de Ferran II el 22 de desembre de 1486 (5) o el fet de no trobar cap d'aquests pagesos benestants entre els condemnats per la sentència arbitral de Guadalupe.

Queden molts interrogants per resoldre del període 1348-1486, i és indispensable per saber des de quina situació s'afronta l'alça de la renda de la terra del cinc-cents. Els que arriben amb bona predisposició al començament del segle XVI es veuen afavorits pel canvi de la conjuntura, fet que accentua les diferències entre la pagesia. La pagesia de mas (segurament sigui més apropiat de «masos») estaria en òptimes condicions, per la diversificació de la renda i l'extensió del patrimoni, per capita-

litzar aquesta situació favorable.

Paral·lelament als processos de diferenciació de la pagesia, s'inicia la conquesta del camp per sectors urbans. Hi ha exemples de «burgesia» urbana gironina que, al començament del segle XIV, actuen com a veritables senyors, són els Bell·lloc o els de la Via que compren masos amb els seus pagesos de remença inclosos i la jurisdicció de pobles (6). Altres, però, les seves inversions seran més modestes i amb actuacions properes a la pagesia de mas; com els Saconomina, mercaders de Barcelona que el 1473 s'instal·len a Girona i a Sant Feliu de Guíxols i col·loquen capitals de procedència urbana en l'adquisició de terres al Pla de Girona. Un exponent és Jeroni Saconomina, que segueix una important carrera jurídica que el porta a diputat de la Generalitat pel braç reial (1587-1590) i oïdor pel mateix braç, i que actua com un pagès rendista preocupat per la percepció de les parts de collita del mas Gelat d'Aiguaviva que deixa anotades, en el seu recull de notes, al costat de fets de bandolers i recomanacions de càrrecs, a partir de 1597 *«any que comencí a rebra los terços»* (7). Aquesta mateixa presència de propietaris foranis a la comunitat pagesa es documenta també al llarg de l'època moderna, com constata J. M. Puigvert per a Maçanet de la Selva entre el XVI i el XIX (8), i com mostrarem més endavant.

De l'expansió a la crisi

Les corbes dels arrendaments del patrimoni reial del Baix Empordà ens assenyalen una conjuntura alcista al

llarg del segle XVI que arribaria fins a 1580-85, quan s'inicia una aturada i posterior descens que arriba als seus mínims entre 1640-1660/65 (9). Aquest període permet plantejar si aquests moments de bonança econòmica propicien les ampliacions patrimonials. Hem exposat com la conjuntura alcista de 1526-1576 afavoreix l'expansió del patrimoni Puig, moment en què es compren terres i masos, però la tònica continua també en una etapa crítica com la dels anys vint del segle XVII: les situacions adverses d'uns (bàsicament, petits propietaris que es mouen al nivell de l'autoconsum, però també pagesos amb dos i tres masos que s'han de desprendre d'alguns) permeten a uns altres (en el cas dels Puig s'explica per l'acumulació de masos i, per tant, per la diversitat de rendes obtingudes) de seguir incrementant el seu patrimoni. Són les situacions internes de cada patrimoni les que expliquen les respostes diferenciades a cada conjuntura, són les derivades de la reproducció de la pròpia explotació, però són també els pagaments de dots, les minoritats amb les corresponents tutories, els pagaments de llegendes, etc. Per això, no ens ha d'estranyar que sigui en el marc d'aquesta conjuntura, que a les Corts de Montsó de 1585, es legisli que la llegendada *«per a tots los fills y fillas, encara que sien major número de quatre, no sie sinó la quarta part dels béns de defunt»* i, a les Corts de Barcelona de 1599, s'introdueixi la possibilitat de prohibir la *«quarta trebellianica dels fills hereus en primer lloch instituhits»*, tot amb la finalitat de *conservar els patrimonis*, com es diu en les anteriors disposicions.

És d'aquest període que daten moltes de les ampliacions i ornamentacions dels masos catalans. Els arcs conopials, els arabescos i altres elements goticitzants venen a demostrar la prosperitat econòmica per als seus propietaris, al mateix temps que són un signe de la seva superioritat en el conjunt de la comunitat pagesa. N'hi ha amb merlets, torres de defensa, espitlleres i matabans que no tenen res a envejar als casals senyorials, molts d'ells en fase ruïnosa. Però, aquesta imatge tan magnificada per una certa historiografia comença a ser posada en dubte; ¿què sabem de les barraques, cabanes i cases d'argila que no han perdurat? ¿Per què no ens fixem en aquelles cases funcionals, a la mesura de les possibilitats de l'explotació pagesa, tal com proposava fra Miquel Agustí al seu *Llibre dels Secrets d'Agricultura* de 1617? En l'arquitectura dels masos, com ha documentat a bastament el Taller d'Història de Maçanet de la Selva, hi ha elements suficients que palesen i evidencien, una vegada més, la diferenciació interna de la pagesia catalana.

El segle XVII: una etapa decisiva en la formació del patrimoni

La cronologia de la crisi del segle XVII està en discussió. Aquí interessa analitzar la incidència de la «crisi» en la formació/acumulació/desintegració d'uns patrimonis, amb la finalitat d'assenyalar el diferent comportament davant una conjuntura econòmica depressiva que es veu agreujada per la fiscalitat i la presència directa de la guerra.

*El mas Brasó
de Borrassà*

1. El patrimoni Teixidor (11) és el cas d'acumulació en època de crisi econòmica. Les primeres referències documentals, del segle XVI, mencionen la família Teixidor com a «senyors» del mas Teixidor del veïnat de Pedrinyà (1516), a la parròquia de Crespià, i, més endavant, apareixen com a paraires i teixidors. La conjunta alcista els seria favorable i, el 1606, l'hereu Teixidor aconseguia de contractar matrimoni amb la pubilla Guillemjoan de Sant Pere Pescador. La situació d'aquest darrer patrimoni passava per moments de dificultats, minoritat de la pubilla amb la consegüent tutoria, que havia estat aprofitada per Joan Teixidor per prestar 800 lliures, via censal, i arrendar els terços de les heretats. Amb el matrimoni, Joan Teixidor assegurava el capital deixat amb hipoteca dels béns del patrimoni Guillemjoan, alhora que s'assolia una important ampliació patrimonial per a la següent generació. Hi ha un buit documental que podria ser atribuïble a les dificultats del nou patrimoni d'uns quinze anys al qual segueix la gran fase d'expansió del patrimoni Teixidor, entre 1621 i 1648, amb la compra de 10 masos per un muntant global de 7.468 lliures, amb la meitat d'aquestes adquisicions efectuades a l'encant públic, per execució de deutes dels venedors, que representa el 59,69% de les lliures pagades; sense comptar les compres de petites parcel·les, s'ha d'afegir la compra a carta de gràcia, primer, i, amb la compra del dret de lluir i quitar, perpètua després d'un altre mas. En contrapartida, el patrimoni

ha de carregar amb bon nombre de censals i ha de vendre el mas Casadevall i Sabater d'Espinavessa el 1641, mas que integrava el patrimoni inicial dels Teixidor que els havia pervingut per herència, i hagueren de vendre a carta de gràcia dos masos a Vilacolum el 1650. Tot plegat evidència la incapacitat d'una certa pagesia de mas davant els seus creditors i la total ruïna en alguns casos i, de l'altra, l'opció d'un capital sorgit dels negocis que en plena etapa de dificultats optava per la inversió segura. Però, de la mateixa manera que el patrimoni havia ascendit ràpidament, els anys cinquanta passa per una etapa de dificultats. La raó, segons un memorial, és l'absència de Pere Teixidor del seu patrimoni arran de les guerres (absència que va de 1652 a 1660) i la participació d'aquest en el bàndol filipista amb el consegüent segrestament de béns; efectes que, per al patrimoni, es tornarien a repetir durant l'ocupació francesa de 1675-1679. D'aquest període de quasi trenta anys, el patrimoni Teixidor en surt fortament endeutat. Per refer-se'n i contenir el deute, el 1656 es ven a carta de gràcia el mas Garriga de Navata (que no seria recuperat fins a 1697) i el 1667 dos masos de Crespià; no serà suficient i, davant les pretensions dels creditors censalistes que havien interposat plet el 1687, s'arriba a un acte de concòrdia el 1694 entre Suficiència Teixidor, hereva de Pere Teixidor, i els creditors. Aquests condonen una tercera part de les pensions dels censals endarrerides que puja ven a 1.202 lliures, 13 sous i 2 di-

ners d'un capital total de 4470 lliures; davant la manca de liquidesa de la hisenda del patrimoni i per tal que els creditors cobressin els endarreriatges, els terços de les heretats s'oferien al «més donant» i de l'obtingut els creditors l'havien de repartir de la manera següent: dels fruits del primer any una pensió per a cadascun dels censalistes i l'any següent, «a sort de rodolí», els fruits s'havien d'esmerçar per lluir censals i d'aquesta manera fins a liquidar els deutes. La mesura no seria suficient i el 1696 es venen tres masos a Vilacolum i els drets sobre dos més a Francesc Benages, botiguer de teles de Girona. Des d'una situació externa a la comunitat pagesa, la família Teixidor havia aprofitat per formar un extens patrimoni, al final de segle una bona part passava a un altre forani.

2. L'etapa d'expansió del patrimoni Domènech (12), que en el cinc-cents figura reduït al mas Domènech de Mollet de Peralada, coincideix amb la cronologia del patrimoni Teixidor: entre 1610-1640 s'«augmentà de estat (el 1634, Pere Domènech aconsegueix d'obtenir el privilegi de ciutadà honrat de Barcelona) y de béns» (que lo patrimoni seu valia més de vint y cinch mil lliures). Pere Domènech, negociant i domiciliat a la vila de Roses, és el principal artífex d'aquest augment amb la compra del mas Anglas de Mollet de Peralada (1612), la compra del mas Barrera (1624), la compra del terç, lluíisme, foriscapi i reducció de censos dels masos Collell, Forques i Serra dit Fexat (1628), la compra del mas Favar (1631) i el mas Can-

La Pia Almoina
de Girona

dell (1639). L'origen dels seus negocis no ens és del tot conegut, amb tot, el 1626-1628 el trobem com a administrador i receptor general de les rendes de la vila de Castelló i del comtat d'Empúries i, a partir de 1637, desenvolupa el càrrec de majordom de l'hospital de Roses i «feu fortificar Roses per mandato del compta de Sta. Coloma» i també el trobem en negocis marítims. El cert és que la generació posterior no farà més adquisicions, ans al contrari, el patrimoni es carregarà de censals i de plets que hauran de ser assumits a partir de 1679 per Fèlix Domènech que ens ha deixat constància de la situació per justificar la seva actuació als successors.

La problemàtica en què es troba immers el patrimoni s'atribueix a l'administració de Jordi Domènech «molt entès, però desgraciat en lo de governar que per ésser molt fàcil lo enganyavan». El cert és que, a partir de 1679, s'han d'afrontar multitud de deutes i demandes judicials, per raons de dots impagats i per pensions de censals degudes. Els plets en què està el patrimoni «venen importar més de tres mil escuts» i, per fer-hi front, Fèlix Domènech ven, el 1684, dos masos i encara es veu obligat a vendre a carta de gràcia un altre mas, el 1685, que justifica «per veurem sobra tres executions (...) que valgué més empenyar-lo que no vendre'l, vulló dir que si no lo agués enpenyat me l'aurian fet vendra». Les guerres foren el desencadenant de la situació per la qual passava el patrimoni Domènech, és clar que s'hauria iniciat amb una problemàtica interna

molt específica, tal com ens la presenta el cronista, a manera d'autojustificació, «no tenia cinó la hizienda de la vall de Aro (...) que del Enpurdà puch assegurar que des de l'any 1682 fins lo any 1685 que enpeny dit mas non traguí líquit 100 ll., los demás masos de Rosas estaban en terra cens trauren cinó cosa de 12 a 14 quarteras mestall». La lògica era empenyorar per a conservar. Qui aprofita aquesta ocasió? Altres rics pagesos, com els Gorgot que compren el mas Olives el 1680 o un negociant, que també apareix en aquests mateixos moments aprofitant l'ocasió per comprar en el patrimoni Teixidor, Francesc Benages que el 1685 compra el mas Barrera.

3. La trajectòria seguida pel patrimoni Puig, iniciat per un fadristern de can Puig de Vilaür, permet alguns punts de comparació (13). Primerament, en aquest hi juga un paper important l'estratègia matrimonial de la casa pairal, de la qual, no sense enfrontaments, en sorgeix el patrimoni de la branca col·lateral que, segons una concòdita de 1644, quedava integrat pels masos Tomassí d'Albons i Vicens dels Recs a la parròquia d'Empúries, a més de 55 vessanes disperses entre Bellcaire i Albons. Amb aquest patrimoni, ampliat amb el mas Pujades de Bellcaire per una disposició testamentària de 1642, es pot afrontar el període de 1640-1659 sense que els afectes disgregadors siguin de consideració, tota vegada que l'inventari efectuat el gener de 1667, a la mort d'Antoni Puig, presenta el patrimoni format pels tres masos, una botiga al port de l'Escala i tres

cases a Albons. La problemàtica s'inicia a partir d'aquest moment quan, mentre duri la minoritat de l'hereu, l'administració és encarregada a uns tutors. Entre 1667 i 1690, període de la minoritat, el patrimoni anirà de mal borràs: es ven a carta de gràcia el mas Pujades, a perpetuïtat la botiga del port de l'Escala, es malmenen 17 vessanes de vinya i es creen censals. Hom pot atribuir-ho a un fet contingent, la minoritat i la desídia dels administradors, però haurem de convenir que les diferents campanyes militars franceses de 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678 i 1684 poden agreujar la situació. A partir de 1690, per posar al dia l'explotació es crearan censals per un muntant global de 4.950 lliures i 10 sous (entre 1692-1715) que suposaven el pagament d'unes pensions anuals de 247 lliures, 10 sous i 6 diners, s'encetarà plet contra els tutors i es concertarà matrimoni per a l'hereu amb Caterina Portas, amb l'aportació dotal de 2.600 lliures el 1690, ampliades amb unes altres 300, amb una clàusula que especifica que hauran de destinar aquests diners per a la revindicació del mas Pujades. Tot i les mesures per contenir l'endeutament, caldrà arrendar els terços de les heretats Tomassina (entre 1701-1712) i Vicens (1710-1715) amb encarregament de censals als arrendataris, vendre, primer petites parcel·les, després la botiga del port de l'Escala, cases a Albons i, finalment, el 1708, el mas Pujades per 2.500 lliures a Bernat Estrabau, ciutadà honrat de Barcelona, habitant a Cruïlles, per les quals s'encarrega censals.

Conclusions

Hi ha coincidències en la cronologia de l'ampliació d'aquests tres patrimonis, entre 1610 i 1640, i també en la forma: hi té un paper decisiu l'adquisició de masos en situació crítica, mentre aquells partien de la solidesa que els donava una encertada estratègia matrimonial que els havia portat a acumular diferents masos. També, l'entrada en una etapa de dificultats justament amb el clima bèl·lic dels anys centrals del sis-cents, bé per la participació directa (Teixidor), bé a patir directament en els seus patrimonis els efectes de les diferents campanyes militars amb la consegüent disminució de les rendes; aquest període de dificultats, en alguns casos, perdura, i a voltes pot agreujar-se, durant els primers decennis del segle XVIII. Al mateix temps, aquestes tres trajectòries mostren com la «solidesa» de rics patrimonis, de 5, de 7 i de 10 masos, poden entrar en dificultats per fets contingents (la minoritat entre 1666-1690 en el patrimoni Puig) que els porta a crear censals i entrar en la roda censalista de la qual no en surten sense desprendre's d'una part del patrimoni. I és en aquesta alienació on trobem elements foranis a la comunitat pagesa o pagesia més rica, o més solvent, que inicien una altra roda, la de l'acumulació.

Al mateix temps, la majoria d'aquests patrimonis redueixen les prestacions senyorials, altres converteixen les tasques i altres prestacions proporcionals a la collita en pagaments monetaris i altres,

tot i la capacitat del patrimoni, i els títols de Ciutadà Honrat de Girona o de Barcelona i fins de donzell o cavaller, segueixen reconeixent la prestació el 21 d'abril dels 3 sous per raó dels mals usos segons havia disposat el títol VII de la sentència arbitral de Guadalupe.

NOTES

- 1.- Les referències documentals del mas Batlle i del mas Brascó a ARXIU HISTÒRIC DE GIRONA. *Reial Hospici*: mas Batlle, núm.: 163, 205 i 241; mas Brascó, núm.: 212, 215 i 216. Les referències a Pasqual i Viader als respectius arxius patrimonials Pasqual de Lladó i Galí de Cervià.
- 2.- S. SOLER: «Els capbreus de Vilajoan (1482-1566). Aproximació a l'estudi d'un petit senyoriu empordanès» a *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 21 (1988), pp. 35-56.
- 3.- ARXIU PATRIMONIAL Puig Massanet de Vilafant: patrimoni Llanera de Lladó.
- 4.- J. PORTELLA, A. LL. SANZ, T. BRUGADA: «El cas de la Vall d'Aro (1486): un pacte de senyors enmig de pagesos miserables?» a *Revista de Girona* 118 (1986), pp. 44-49. Vegeu, també, per als inicis del procés de diferenciació C. CUADRA-DA: *El Maresme Medieval: les jurisdiccions baronals de Mataró i Sant Vicenç/Vilassar (hàbitat, economia i societat, segles X-XIV)*, Barcelona, Caixa d'Estalvis Laietana/R. Dalmau ed., 1988 i el clàssic article d'E. SERRA: «El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe» a *Recerques* 10 (1980), pp. 17-32 i l'estructura de classe a la Baronia de Sentmenat en el segle XVII a *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII*, Barcelona, Crítica, 1988, pp. 308-400.
- 5.- Aquest diploma es troba transcrit a diferents autors, entre ells F. MONSALVATGE: *Colección Diplomática del condado de Besalú*, vol. III (XIII de les *Noticias Históricas...*), Olot, Imp. y Lib. de J. Bonet, 1906, pp. 306-309.
- 6.- J. FERNÁNDEZ TRABAL: «De mercaders a terratinents. Formació del patrimoni rural de la família Bell-lloc de Girona, 1302-1398» a *l'Avenç* 94 (1986), pp. 42-47 i Ch. GUILLERÉ: «Ville et féodalité dans

la Catalogne du Bas Moyen-Age» a *La formación i expansió del feudalisme català (Girona, 8-11 gener 1985)*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, s.d., 453-466.

7.- ARXIU HISTÒRIC CIUTAT DE BARCELONA: Ms. B-29, *Memòries autògrafes de Herònim Saconomina, ciutadà honrat de Gerona y Oydor Real de Catalunya*, 1572-1601, fols. 61, 82 i 85. Sobre els Saconomina, R. ALBERCH, N. CASTELLS: *La població de Girona (segles XIV-XX)*, Girona, Col·lecció de monografies de l'IEG, 1985, p. 41.

8.- J. M. PUIGVERT: «El desvetllament comunitari de la memòria històrica» a *El nostre poble de pagès. Maçanet de la Selva*, Barcelona, Ed. Taller d'Història, 1988, pp. 24-25. Vegeu les inversions d'artesans i mercaders olotins en el seu hinterland durant el cinc-cents a J. A. PADRÓS: «Una aproximació al creixement oloti del segle XVI» a *Vitrina. Publicació del Museu Comarcal de la Garrotxa* 3 (1988), pp. 56-58.

9.- M. DURAN: «L'evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya (1500-1799)» a *Recerques* 17 (1985), pp. 8-18, 30-33, 40-41 i «Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI» a *Terra, Treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Crítica, 1986, pp. 186-213 i E. SERRA: «Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVII» a *Terra, treball...* pp. 214-246.

10.- P. GIFFRE: *Propietat i explotació agrària. El patrimoni Puig a l'Empordà dels s. XVII i XVIII: un cas de diferenciació en el si de la comunitat pagesa*, Tesis de Llicenciatura, inèdita, UAB/Col·legi Universitari de Girona, 1987, pp. 146-152 i «Una aportació a la prehistòria dels hisendats gironins: la família i el patrimoni Puig, segles XVII i XVIII» a *Estudis sobre el Baix Empordà* 9 (1990), 187-212.

11.- Les referències que segueixen es troben a l'ARXIU DIOCESÀ DE GIRONA. Arxiu de Casa Carles: Llig. en foli 33 i 42 i Llibres 3, 6, 29, 42 i 78.

12.- Seguiu les memòries de Fèlix Domènech, amb referències a actes protocolitzats que han pogut ser comprovats a l'Arxiu Història de Girona, dipositat a la BIBLIOTECA DEL PALAU DE PERALADA: ms., 95 B-I, *Recull de documents i notes de la família Domènech*.

13.- El que segueix és una apretada sinopsi de la trajectòria de la família i el patrimoni Puig durant el segle XVII, vegeu les referències a la nota 10.